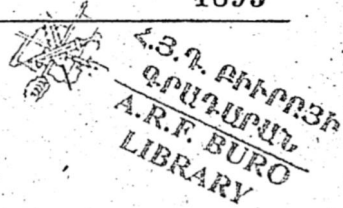

ԴՐՈՇԱԿ

« ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ » ՕՐԳԱՆ

ԿԱՄՄԱՐԻ ԿՈՒՅԻ ԱՌԹԻԻ

Ահա դարձեալ մի նոր ճակատամարտ, դարձեալ մի նոր ընդհարում:

Անցեալ Օգոստոս ամսի սկզբներին, Մատենի Ազրատամբուխեան և Կոտորածի Յարեգարձին բորբոքում, ծագում է մի նոր կռիւ, այս անգամ Տաճկահայաստանի մի այլ մասում՝ Երզնկայի շրջակայքում:

Հայ հրոսակային մի խումբ՝ բռնելով Երզնկայի և Կամախի մէջ ընկած կիրճը, յարձակում է գործում զինւորական գայմագամի, չորս զինւորների և մի հայ անասնաբոյժի վրայ, վիրաւորում, սպանում է մի երկուսին և խլում բոլորի զէնքերը: Ահա այս է լինում հռիւս առիթը:

Կառավարութիւնը՝ հատադած հայերի այս յանդըդնութիւնից, ահագին թւով հետեւեց և հեծեալ զօրք, թնդանութներ է հանում՝ հայ հայրուկներին հաշտեցրու, և ազա նա գրգռում է տաճիկ և քուրդ ամբողջ հայերի դէմ՝ օգուտելով հանգամանքից ի հատարածեց իր «ճրագիրը»: Հայրուկները, թւով 17 հոգի, մի այդպիսի բազմութեան դիմաց չեն նահանջում, դիմադրում են քաջաբար. 5-6 օր պաշարած և նօթի մնալով, վերջապէս նրանք յաջողում են գրաւել Սեպուհ լեռան քարայրը, ուր մի վերջնական քաջարի մարտ տալով, նոյն իսկ յաղթող են հանդիսանում...

Այս կռիւն հետեւում են սուլթանի կառավարութեան սովորական լեօտի և վայրենի՝ աւերումները, որ նա գործ է դնում խեղճ ժողովուրդի վրայ:

Մատենի պատերազմից յետոյ այս երկրորդ մեծ կռիւն է, որ տեղի է ունենում Հայաստանում: Առաջին նման սա ևս կրկին պրաւեց Եւրոպական մամուլի և պետութիւնների ուշադրութիւնը դէպի այն թշուառ և հարբստահարած երկիրը: Բայց ի՞նչ արեցին այդ պետութիւնները մի ամբողջ տարւայ ընթացքում այնքան քո-

ռում-գողութիւն, փառաւոր խոստումներից՝ յետոյ, որ այժմ՝ այս կռիւց յետոյ կարելի լինի նրանցից մի դրական բան ապասել: Ճիշտ է, նրանք փրկւածեցան, պատրաստեցին ընթացքների մի խղճուկ Երագիր, առաջարկեցին սուլթանին ընդունելու, սա էլ մի քանի ափսոսանք ձգձգում, քաջ է տալիս, մի օր համաձայնում, հետեւեալ օրը մերժում է. մեծ պետութիւնները պնդում, և սպառնում են, իսկ... սայլը դեռ այնտեղ է և ոչ ոք նրանցից ոչ մի քայլ չի անում՝ նրան տեղից շարժելու, կամ, աւելի ճիշտն ասած, չեն ցանկանում անել:

Իսկ մինչ այդ՝ հրոսակային ճակատամարտ է պայթում: Վասպուրականի նահանգում՝ Չիուրի մօտ. տեղի են ունենում ցոյցեր, (Պոլսում), հատարում են մէկը միւսի հետեւից լրտեսների, մատնիչների մի շարք ըսպանութիւններ, որոնք ահ ու սարսափ են գցում կառավարչական շրջանների վրայ... Ապա այս բոլորին ահա հետեւում է Երզնկայի նշանաւոր կռիւը, կռիւ, ուր մէկ հայրուկի դէմ դուրս եկած են լինում մի քանի տասնեակ զինւորներ:

Սուլթանական կամայականութիւններին, բարբարոսութիւններին և Եւրոպական պետութիւնների քստմեղի անտարբերութեան հոյ յեղափոխականը պատասխանում է նորանոր ճակատամարտերով, մէկը միւսից ուժեղ հարւածներով:

Մի անգամ յայտարարած կռիւը շարունակում է աւելի մեծ հաստատակամութեամբ, աւելի ուժգին, աւելի տոկուն կանոնաւորութեամբ: Առեւ և կռում են վրէժի մարտի լինելու բաշխօրոյ կառավարութիւնից. մի անգամ պարզած կարծիք դրօշակը վայր չի դնել, մինչև որ չիրագործւի նախագծած կէտ-նպատակը:

Եւ մինչ մի կողմից Եւրոպական դիպլոմատիան առաջ է տանում իր նենգամիտ քաղաքական խաղերը՝ անուշադիր թողնելով տեղի ունեցող հրեշաւոր արարքները, իսկ միւս կողմից դազան սուլթանի օրհասական կառավարութիւնը կրկնապատկում իր վայրենի ճշուճները, իր ճիւղային անիրաւութիւնները, — հայ յեղափոխականը

և նրա հետ ամբողջ ժողովուրդը՝ արհամարելով կապանք, բանտ և մահ, այլ դասեր է տալիս, այլ նոր և նոր հարւածներ հասցնում:

Հայդուկային խմբերի կռիւները երկրի զանազան մասերում, մասնիչների, պաշտօնեաների զարկումները, — ահա գործունէութեան այն ծրագիրը, ուղիղ ճանապարհը, որին հետևում են հայ յեղափոխականները՝ սոկունութեամբ առաջ տանելով կռիւը:

Անստուծիւն կը լինէր՝ ծախել ձեռքերը, ծռել շինքը, նստել ամբողջ տարիներով սպասել, մինչև որ տաճկահայ ժողովուրդը զինւած լինի, ապա այն ժամանակ միայն դուրս գալ կուրբ դաշտ... Ոչ դա սխալ կարծիք է, դա նոյն իսկ շատ կորստաբեր հետևանքներ կարող է ունենալ, մանաւանդ ներկայ ճգնաժամին:

Յիշենք դարձեալ պրօպագանդայ անել, պատրաստել ժողովուրդը հարկաւոր է ոչ միայն լոկ խօսքով, այլ և դրական, շօշափելի գործերով. անհրաժեշտ է, ուրեմն, մի կողմից կուրել ունեցած ուժերով թշնամուհետ զանազան տեղերում, տէրրօրի ենթարկել վարչական և այլ մարդկանց, սպանել, հարւածել, ջլատել սուլթանական կառավարութիւն կուրած մարմինը երկրի բազմաթիւ կէտերում, ահա այն միակ նպատակայարմար միջոցը, ուղին:

Այս են մեզ թելադրում բուն երկրի ներկայ պայմանները, այս է մեզ թելադրում առողջ բանականութիւնը, այս է, վերջապէս, մեզ սովորեցնում միւս ազգութիւնների յեղափոխական պատմութիւնը:

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՏԱՔՆԱՊԸ

ԿԱՄՍԱԽՈՒ ԶՈՐԻ ԵՒ ՍԵՊՈՒՀ ԼԵՌԱՆ

Կ Ո Ւ Ի Ի Ը

Յեղափոխութեան ս. Գործը վաղուց արդէն Երզնկայ մուտ գտած ըլլալով, ահագին մեծ ոյժ և կազմակերպութիւն մը ստացած էր, որուն թւին տակ կը գտնուէր 17 հոգիէ բաղկացած և Քեռիի առաջնորդութեամբ հայ հայդուկախումբ մը:

Օգոստոս ամսու սկզբներէ հայդուկախումբը տեղեկանալով որ Վամախէն Երզնկայ պիտի ճամբորդէ զինւորական կայմազամ մը 4 զինւորներով մէկ հայ անասնաբոյժ քօլ աղասիով (Պօղոս Տասեան), իսկոյն

կը շտապէ Վամախի ձորին մէջ ամուր դիրք մը գրուակել և յարձակիլ վրանին, թէ վրէժխնդիր ու կառավարութեան դէմ ցոյց մը ըրած ըլլալու և թէ զէնքերնին գրաւելու համար:

Երբ զինւորական ճամբորդները Վամախի կիրճը կը մտնեն, հայդուկախումբը իր ներկայութիւնը կզգացընէ, զէնքի դիմելով և անձնատուր ըլլալին հրամայելով:

Զինւորները զէնքով կը փոխարինեն ու կը դիմադրեն, ասոր վրայ գնդակ մը հայ հայդուկի մը հըրացանին փողէն դուրս գալով, կը ծակէ չաւուշներէն մէկուն կուրծքը և մահը անմիջական կըլլայ: Գիմարութիւնը սակայն կը շարունակի. երբ երկրորդ զինւոր մըն ալ ծանրապէս վերաւոր կիխայ, ճամբորդները կստիպուին անձնատուր ըլլալ: Հայ հայդուկախումբը ճամբորդներուն մօտենալով զէնքերնին կը գրաւեն:

Հայ հայդուկներուն այս քաջութիւնը կառավարութեան շատ ծանր կընստի, մանաւանդ Միւշիր Զէքի փաշան կատգած շուն կը դառնայ և անմիջապէս կը հրամայէ երեք վաշտ զօրք, թէ հեծեալ և թէ հետեւակ երթալ «աւազակները» հալածել:

Միւշոյն ատեն Վամախի բեգերէն Քօհիւր փաշային ալ մարդ կը ղզկեն, որ իր աւազակ քրդերէն խել մը մարդ առնելով զինւորներուն աջակից գտնուի: Այս վերջինն ալ իրեն եղած հրակերին վրայ դիւին 300 անօթի քրդեր ժողելով լաւ առիթ՝ մը կը սեպէ հայ գիւղերը թալանի տալու:

1000-էն աւելի կանոնաւոր զօրքը, նոյնչափ ալ քիւրդ և թուրք խուժանին միացած՝ սկսաւ Վամախի հայ գիւղերուն վրայ ահուելի խժգուութիւններ գործել, որպէսզի հրոսակախմբին ո՛վքեր ըլլալին և ո՛ւր պատանեղնին խացնեն:

Հայ գիւղերու և վանքերու աւերումները չափ ու սահման չունին, ամեն ինչ, որ ձեռք կըցած են անցունել, իրենց սեփականած են և բոլոր ուտելիքները, պարէնները, ոչխարները և ընտանի անասունները կերած, հատուցած և թալանի տուած են:

Վանքի բնակիչներու զօլթուիին տակ հաւիթը խաշելով կը դնեն, որպէս զի չգիտցածնին խոստովանին. հարսերու և կոյս աղջիկներու պատուոյ բռնարարութեանց չափ ու սահման չկայ: Լուսաւորիչ Աւագ վանքերը Միւշիր Զէքիին Եաւէրը թալեց ու ամայի դարձուց բոլոր արծաթեղէն և թանգակին զարդերը դողացաւ, մանաւանդ Դրօթըը հազարապետին 5000 (հինգ հազար) ոսկի արժեցուցած վանքին մէկ հնութիւնը (դեղթափ) բոլորովին իւրացուց:

Հայ հայդուկապետ Քեռիին մայրը Երզնկայ բերե-

լով բանտարկեցին. քոյրը հազիւ հազիւ գաղան զին-
ւորներուն ձեռքէն ազատելով, քաղաք բերին, եղբայրը
Գրիգորը այն անտիճան ծեծեցին, որ Երզնկայ փոխա-
դրած միջոցնուն մեռաւ:

Այս հալածանքներու և աներևակայելի չանջարանք-
ներու տակ հրոսակախմբին ապաստարանը կը մատնւի.
Խսկոյն բոլոր զինւորական զօրութիւնը միացած քիւրդ
և թիւրք խուժանին կը յարձակի Սեպուհ ընդ հը-
րոսակաց ապաստարանը եղող քայրարին վրայ: Հա-
զարներով գնդակներ անձրևի նման կը տեղայ քար-
այրին վրայ. հայ հայդուկները անմիջապէս հրացանա-
ձգութեան կսկսին՝ քաջաբար դիմադրելով 5-6 օր ա-
նօթի ու հալածեալ ըլլալով հանդերձ, թշնամին դէմ
5 ժամ անընդհատ կը կուրն և վերջապէս յաղթու-
թիւնը իրենց կողմը և ամօթը անամօթ Համիդի խայ-
տառակ զինւորներուն կողմը մնալով կը յաջողին 25-
30 զինւոր սպանել և հեռանալ, կուղոյ դաշտին վրայ
2 մեռած ձգելով Արմենակ Պոյաճեան և Սեպուհ Գա-
լայճեանը, 3 հոգի ալ Գէորգ Եանրխեան, Սուքեաս
Յովհաննէսեան և Պետրոս Գազանձեան ողջ կը բռնուին.
Իսկ մնացեալ 11 հոգին պատուելով թշնամեաց բանա-
կը բոլորովին ապահով, կուղոյ դաշտէն կը հեռանան
և հետքերնին կանհետացնեն: Այս 11 հոգիին այնչափ
զնդակներու և զօրքերու միջէն ողջ առողջ ազատելին
գրեթէ հրաշք մը կը համարուի և Զէքի փաշան, Սաս-
նոյ կողորածին դիւցազնը, անոնց ազատիլը լսելով,
բարկութեանէն քիչ մնաց կաթաճահար ըլլար:

Երկու խնձորեկցիներ 10 օր քաղաքին մէջ պահ-
ւելէ յետոյ ուղեցին գիւղ երթալ, գացին ու բռնեցան:

Այժմ վանքերը բոլորովին փլատակ ու ամառի են,
բնակիչները քաղաք փախած են: Լուսաւորիչ վանքին
ծառան՝ իբր գործակից հրոսակներու, ձերբակալած է:
Հայդուկ խմբին ողջ բռնուողներէն Գէորգ Եանրգեան կը
մատնէ իր խմբի ընկերներուն, բոլորի անունները և
քաղաքացիներ ալ բերան կուտայ. ծեծի հարւածներու
տակ Շիշմանեան Գրիգոր անոր կը հետևի և ահա եր-
կուշաբթի երեքշաբթի օրեր ձերբակալեցան Ա. Հոդ-
կրողեան, Պ. Փողարեան, Տ. Սարաֆեան, Ե. Տուր-
սունեան, Կ. Մարկոսեան, Ա. Հինայէկեան, Կ. Գազան-
ձեան և ուրիշներ, ընդամենը 47 հոգի և դեռ կը շա-
րունակուին ձերբակալութիւնները:

Մատնեցաւ նաև զէնքերու, գործիքներու, զգեստնե-
րու և թուղթերու քարայրը և ամեն ինչ կառավա-
րութեան ձեռքը հասաւ:

Մատնիչներ կը շատնան. յայտնի մատնիչ Արմենակ
Հայկունին սկսաւ բացարձակ գործել քայք արժանի
վարձագրութիւնը ստացաւ. երեկ երեկոյ շուկայէն

տուն դարձած պահուն ահաբեկիչի մը գնդակը կը
ձակէ ձախ կողմը կրնակէն. մէկ ու կէս ժամ վերջը
գնդակը թէև հանեցին, սակայն մահը անխուսափելի
է: Ահաբեկիչը ապահով է:

Մանրամասն տեղեկագիրը յետոյ կը ղրկեմ:
Երզնկայի առաջնորդարանին կողմէ պատրիարքարան
և դեսպանատներուն տեղեկագիրները ղրկած են:

Սերեւայ, թէ Երզնկայ քիչ ատենէն Կնկիւրի մը պի-
տի դառնայ:

Ր Է Յ Օ Ր Մ Ն Ե Ր Ը

VI

(Վ Ե Ր Զ)

Մենք ցոյց տւինք, որ երեք պետութիւնների Ծրա-
գիրը ոչ մի արմատական փոփոխութիւն չէ առաջացնում
Տաճկահայաստանում, որ իսկապէս իրերի դրութիւնը մնում
է նոյնը. բայց և այնպէս կարող է պատահել, և այդ
շատ բնական կը լինի, որ այդ ընթացիկները ներմուծ-
ւելով Տաճկահայաստան, առաջ բերեն ըեակցիա դէպի
յեղափոխութիւնը, ժողովրդի մասսան առաջի քայլում
սկսի խոյս տալ յեղափոխականներից, յեղափոխա-
կան շարժումից: այս ոչինչ չէ նշանակում, սա փաստ
չէ, որ ժողովուրդը գոհ է նոր դրութիւնից, որ նա
հաշտում է, որ այդ էր իր իղձը—ուղածը, բոլորովին
ոչ և այդ շատ հասկանալի պատճառով. երկար ժամանա-
կեայ անընդհատ կռիւները, լարած և նեարդային դրու-
թիւնը հոգնեցրած լինելով ժողովրդին, նա, ժողովուր-
դը առաջի քայլումն զեջումն կանի. այսինքն առ ժա-
մանակ կը հաշտուի նոր պայմանների հետ, որ ասել
է՝ թէ ինչպէս սկսել է նրա նեարդների ուժասպա-
ռութիւնը, նոյնն սկսել է և տեղի ունենալ նրա
հասարակական կեանքում:

Այս երևոյթը շատ անգամ է խաբուսիկ լինում կա-
ռավարութիւնների համար. ըեակցիան նրանք ընդունում
են ժողովրդի կողմից, իբրև զինաթափութիւն, հաշտու-
թիւն և համաձայնութիւն նոր դրութեան հետ—որի
հեղինակը ինքը ժողովուրդը, նրա կեանքը չէ, այլ մի
կողմնակի, մի երկրորդական ձեռք—, և ոչ թէ մի բնա-
կան ու հասկանալի երևոյթ, հետևանք նրա լարած
դրութեան ուժասպառ լինելուն, որ առաջ է եկել
նոր դրութիւնից, որովհետև այդ նոր դրութիւնը առա-
ջին անգամից դազանային չէ թւալու նրան, որովհետև

նրա հետ գործ ունեցող պաշտօնեաները առաջին քայլում լինելու են մեղմ, քաղաքավարի. այս առաջին անգամից հաճոյական դրուժիւնն է, որ իջեցնելու է նրա լարած լինելը ու առաջ է բերելու թուլութիւն, ինչպէս էլ լինում է անհատի մարմնական օրգանիզմում. իսկ հասարակութիւնը՝ լինելով գումարումն այդ անհատների, նոյն սպառութիւնը կատարում է և նրա հասարակական կազմակերպութեան մէջ իբրև արտացոլացումն անհատականի:

Մենք ասում ենք, որ այն երեւոյթը խաբուսիկ է, որ սա չէ նշանակում թէ ժողովուրդը գոհ է իւր նոր գրութիւնից, որովհետև բաւական է, որ ժողովուրդի հոգնածութիւնը անցաւ, նրա ներադները կազդուրեցին, նա նորից կը սկսի իւր կռիւլը և այն էլ աւելի ուժգին. դեռ այս անգամ նա աւելի կատաղի կը լինի քան նախընթացումն էր, որովհետև նրա յիշողութեան մէջ վերարտադրելով, պատկերանալով անցեալը իւր բոլոր սարսափներով, իսկ ներկան իւր դժոխային կրակով, նա կընկնի թշնամու վրայ ամենածայրայեղ, յուսահատ, գրգռած ու վրէժխնդրական ոգով լցւած և այն ժամանակ նրա դիմացը այլ ևս ոչինչ չի կարող կանգնել, սարերը կարող են կործանել: Սա մի բնական, միևնոյն ժամանակ պատմական երեւոյթ է, սա մի ճշմարտութիւն է:

Քանի որ չէ իրականացած իր ժողովուրդի բաղձանքը, քանի որ նա չէ ձեռք բերել իւր մարդկային իրաւունքները, քանի որ նա ազատ մարդ չէ ազատ երկրում, քանի որ նա իւր նպատակին չէ հասնել, միանգամայն ցնորք կը լինի մինչև իսկ կարծել թէ Տաճկահայաստանում կարող է տիրել խաղաղութիւնը, թէ ժողովուրդը կարող է հաշտել այն պայմանների հետ, որտեղ տիրող ուղղութեան տրոհներն են. ցնորք է նեթադրել թէ յեղափոխական ժողովուրդը հրաժարում է իւր կուռմից, իւր միսսիայից, իւր պատմական դերից. այսպէս ենթադրել կը նշանակէ չհասկանալ պատմութիւնը, չհասկանալ ժողովուրդական կեանքը:

Յեղափոխութիւնը առաջանում է ժողովուրդի իրական կեանքում գոյութիւն ունեցող պայմաններից, ժողովուրդին յեղափոխութեան դրողը ինքը կեանքն է և քանի որ կան, ապրում են այդ պայմանները, յեղափոխութիւնն էլ անխուսափելի է. արհեստական միջոցներով կեանքի ընթացքը չի կարելի ոչ միայն կանգնեցնել, այլ և փոխել. և որովհետև երեք պետութեան Ծրագիրը ոչինչ չէ փոխում, ժողովուրդին յեղափոխութեան գրող պայմանները մնում են իրենց մինչև իսկ առնական հասակում, անխուսափելի է լինում և Տաճկահայաստանի յեղափոխութիւնը: Սրանից նոյնպէս հետևում է այն, որ եթէ Ծրագիրը ներմուծուիւց յե-

տոյ մասսայի մէջ սկսւի բեկցիա դէպի յեղափոխութիւնը, դա առժամանակեայ է, հետևապէս և յեղափոխականը չպէտք է մի րոպէ յուսահատուի, թուլանայ, չպէտք է մի րոպէ անգամ կորցնի. պատմութիւնը և կեանքի օրէնքները նրա կողմն են, նա պէտք է իւր դերի մէջ գտնուի, լինի միշտ ժողովուրդի մէջ, ժողովուրդի հետ կատարելով իւր ազիտատորի ու պրոպագանտիստի դերը մի կողմից, միւս կողմից հարւաններ տալով թշնամուն. նրա խօսքը ձայն բարբարոյ յանապատի չի մնալ. նա ապառաժների չի հանդիպիլ հող կայ սերմ ձգելու. ընթրմները ոչինչ չեն ջլատել, յեղափոխականները պահպանում են իրենց ոյժը և կենսականութիւնը:

Եւ մի՞թէ սա չէ սարսափեցնում նրանց, որոնք իրենց ուսերի վրայ են առել լուծելու Հայկական խնդիրը, որը կապած է Մրեկեւան խնդրի հետ.— յեղափոխականները չեն մոռացել այս: Մի՞թէ այդ ընթրմներ առաջարկողները ու նրանց հաւանողները չեն տեսնում, որ ժողովուրդին յեղափոխութեան դրող ուժերը իրական կեանքի պայմանները ու յեղափոխականները մնում են անփաստ, պահպանում են իրենց կենսականութիւնը. ինչ ապահովութիւն, ինչ առհասարակաց ունին դրանք որ գորդեան հանգոյցը լուծում է և իրենք կարող են հանգիստ խղճով յետ քաշել ասպարէզից. ոչ մի և դիպումատիան անկարող էր այլ կերպ վարել, նրա կոչումը չէ հանդիսանալ ժողովուրդների ազատութեան գործին նպաստող ու պաշտպանող այլ որքան կարելի է առաջ բերել այնպիսի պայմաններ, որոնցից թէ դժգոհները գոհ լինեն և թէ ինքը օգտուի: Բայց այս անգամ այդ բանը նրան չյաջողեց, որովհետև անկարող եղաւ գոհացումն տալու թէ դատապարտողին, և թէ դատապարտողին, երկու կողմերն էլ իրենց դժգոհութիւնն ու անբաւականութիւնն են յայտնում: Վարելի է հաւատացած լինել, որ վաղը կամ միւս օրը դատապարտուողը սուլթանի կառավարութիւնը, մի թեթեւ, բայց դրական հարածի երկիւղից ստիպւած կը լինի ընդունել այդ վճիռը— երեք պետութիւնների առաջարկած ընթրմների Ծրագիրը, բայց դա երբէք չի լուծիլ խնդիրը, որովհետև դրանով գոհացում չի դրում դատապարտողին— ժողովուրդին: Հայ ժողովուրդի կեանքը մշակել է նրա պահանջները և նա շատ լաւ գիտէ, թէ ինչ պայմաններ, ինչ Ծրագիր կարող է ապահովել նրա կեանքը, աշխատանքը, պատիւը, խօսքը. և որովհետև այդ պահանջը մշակել է ինքը՝ կեանքը, ուստի և չպէտք է երկիւղ կրել ոչ մի բեկցիայից— դա ներադների ուժասպառութիւն է, դա ժամանակաւոր է, հայ ժողովուրդը ղինաթափ չի լինիլ և չի էլ կարող լի-

ներ — դրա համար հարկաւոր է, որ նա հրաժարի մարդ լինելուց... Այ, նորագոյն բէֆօրմիներ ծրագիրը հարցը չէ վճռել, նա մնում է բաց, դրա հետ և յեղափոխական գործիչների ասպարէզը:

Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը ներկայ ծանր րոպէում հաւատարիմ է մնացել իւր կոչմանը, իւր պատմական դերին և իւր Ծրագրին նա մի րոպէ աչքից չէ թողել թշնամուն և շարունակել է իւր գործունէութիւնը ուժերի համեմատ իւր ընդունած տակադիպումով, նա մի վայրկեան անգամ չի կանգնել, զինաթափ չի եղել ու դիտողն դերի մէջ մտել: Երեք պետութիւնների Ծրագիրը ընդունելի-չընդունելի, մի և նոյն է, Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը զինաթափ չի լինելու, մինչև նա լիակատար յաղթութիւնը չտանի Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը հաւատարիմ մնալով ժողովրդի դատին, հանգամանքների թեթև փոփոխման հետ, որ ոչինչ չէ առաջացնում, այլ պահանջներ չէ դնում և չէ փոխում իւր տակադիպան — օպորտունիզմը նրան օտար է. երբ տեղի է ունենում մի որ և է երևոյթ, փոփոխութիւն, որ յօգուտ ժողովրդի դատին է կատարուում, նա մատնացոյց լինելով դրա վրայ նկատուում է դա իբրև մի քայլ առաջ, շարունակելով իւր գործունէութիւնը, կուելով բռնակալութեան դէմ, կուելով այն բէթիմի դէմ, որ ամեն բան է բացի մարդկային լինելուց, որի համար չկայ, գոյութիւն չունի ոչ մի սրբութիւն, մարդկային ոչ մի վսեմ զբացմունք ու հասկացողութիւն. քանի կայ այս հրէշը, Տաճկահայաստանը կը լինի, իբրև գերեզման այնտեղ ապրող ժողովրդների համար:

Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւնը լինելով յեղափոխական կուսակցութիւն, որ ունի իւր Ծրագիրը, որ հետևում է որոշ հասարակական-քաղաքական վարդապետութեան, չէր կարող ուրիշ կերպ վերաբերել մի այնպիսի Ծրագրի, որ հիմնած է ամբողջովին մաքրակէլիզմի վրայ: Եւ նա կատարեց իւր պարտքը — մերժեց երեք պետութիւնների Ծրագրի ոչ միայն ամբողջութիւնը, այլ և մանրամասնութիւնը. նա չգտաւ ոչ մի կէտ, որ կարող է բաւականութիւն տալ ժողովրդին, չգտաւ ոչ մի կէտ, որ պահանջում է ժողովրդի իրաւունքը, և հասկանալի է. Դաշնակցութեան և դիպլոմատիայի մէջ ոչ մի առնչութիւն չկայ, սրանց դօկտրինաները ամենածայրայեղ կերպով հակառակ են:

Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւնը կատարելով իւր դերը — կուելով բռնակալութեան դէմ և նպաստելով ժողովրդական-առավարական կառավարութեան յաղթանակին, դրանով վերջացրած չէ համարում իւր միսսիան, իւր կոչումը. դրանից յետոյ նրա համար սկսուում է նոր ասպարէզ, նոր պայմաններ, հետևապէս և այլ

տեսակի գործունէութեան եղանակ — այլ միջավայր — այլ միջոց, այլ թշնամի — այլ զէնք —, որովհետև այն հասարակական վարդապետութեան, որին հետևում է Դաշնակնակցութիւնը, յաւակնութիւն ունի ստելու, որ նա, վարդապետութիւնը յաւակնական է մինչև այն ժամանակ, քանի որ ինքը՝ մարդկութիւնը գոյութիւն ունի:

Եւ Հայ. Յեղ. Դաշնակցութիւնը՝ հաւատարիմ մնալով իւր սկզբունքին, կը շարունակէ միշտ ծառայել ժողովրդական գործին, աշխատաւոր մարդկութեան յաղթանակին, որը կը լինի և իւր կուսակցութեան յաղթանակը: Սա իւր համոզմունքն է և համոզած լինելով այսպէս, հաւատացած լինելով, որ անպագան այն հասարակական վարդապետութեանն է, որին ինքը հետևում է, կը շարունակէ կուելու. կուելի մէջն է կեանքը, կուելի մէջն է յաղթութիւնը. որքան ցաւալի է, որքան հակամարդկային է, բայց այս է ճշմարտութիւնը, այս է պահանջումը ներկայ հասարակական կեանքը, ներկայ մարդկութիւնը և մենք կը կուենք:

ԽՈՍՏՈՎ ԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՄԱՐԻ ԿԱՐԴԱՊԵՏ ՊԵՆԼԵՍՆԻ

(Վ Ե Ր Ջ)

Հարց. — Հնչակեան քօմիթէն Փորթուգալեանի պէս ժողովրդէն դրամ չի՞ պահանջիր:

Մամբ. — Մինչև ցարդ երբէք ո՛ր և է գումար մը պահանջած չէ հայերէն. մինչև անգամ «Հնչակ» թերթը որոշեալ բաժանորդագին մը անգամ չունի. ով որ թերթ ուզէ՝ փոխարէնը չը պահանջիր. ինձ այնպէս կը թւի, թէ այդ ընկերութիւնը շատ հարուստ է:

Հարց. — «Հնչակ» թերթը ո՞ր կը հրատարակի և քօմիթէի կեդրոնը ո՞ր է, կրնա՞ք դիտնալ:

Մամբ. — Հնչակեան քօմիթէի կողմանէ Պոլիս խըրկած ներկայացուցիչ Մ...ն անձի հետ տեսնած եմ: Մ...նի ըսածին նայելով՝ «Հնչակ» թերթը Զւիցերիոյ մէջ կը հրատարակի և քօմիթէի կեդրոնը Հայաստանի գլխաւոր քաղաքի մը մէջ է, այս ընկերութիւնը շատ հարուստ ըլլալով՝ ժողովրդէն նւէր և կամ թերթի բաժանորդագին պահանջելու պէտք չունի:

Հարց. — Այդ անձը այժմ Պոլիս կը գտնւի և դուք կրնա՞ք ցոյց տալ մեզ, այնպէս չէ՞:

Մամբ. — Եթէ Մ...եան դեռ Պոլսոյ մէջ է, անպատճառ կրնամ գտնել զինքը. բայց ամիսէ մը աւելի է, որ զինքը տեսած չեմ. այսինքն Գումա-Գարուի դէպքէն մի քանի օր առաջ Իւսկիւտար եկած էր. այնտեղ տեսնեցանք, այն օրէն յետոյ կրկին չտեսայ անիկա:

Հարց. — Այդ մարդը ո՞ւր կը բնակէր, ազգական ունէ՞ր, պանդոկի մէջ էր. անշուշտ պիտի գիտնար:

Մամբ. — Որոշ չեմ գիտեր իր բնակավայրը, բայց կարող եմ իմանալ:

Հարց. — Ինչպի՞սի անձ է այդ Մ...եանը, երիտասարդ է թէ տարիքոտ:

Մամբ. — Երկայնահասակ, մօրուսաւոր. երկայն մազերով, սև աչքերով, բաւական գեր և մօտ 30 տարեկան անձնաւորութիւն մը է, բնիկ տ...ցի:

Հարց. — Որո՞նք են ձեզի ծանօթ անձերը, որք քօմիթէի անդամ են այս տեղ:

Մամբ. — Մ...եան, Նիկողոս Պուլպուլեան՝ բնակեալ Իւսկիւտար, իրաւագիտական վարժարանի ուսանող, Գրիգոր Քըլըճեան, նոյնպէս իւսկիւտարցի, Քրիս Բարախլեան, ուսուցիչ Իւսկիւտարի Սէլամըզի վարժարանին, Արմենակ Հայկունի՝ պաշտօնեայ Ղալաթիոյ Օսմանեան թղթատան մէջ, Կարապետ Պասմաճեան՝ դեղագործ Իւսկիւտար Սէլամըզ. կան նաև բազմաթիւ հայեր, որոնք քօմիթէի անդամ ըլլալով մասնակցած են նաև Գումա-Գարուի ցոյցին, բայց անոնք անձամբ ճանչնալով միայն անունները ինձ անծանօթ են, վաղը տեղեկանալէ յետոյ իւրաքանչիւրի անունը և բնակավայրը նշանակելով անւանացանկ մը պիտի բերեմ ձեզ *):

Հարց. — Այս ընկերութեանց մէջ անշուշտ կրօնական անձինքներ ալ կը գտնուին, և դուք կրնաք ցոյց տալ մեզ զանոնք:

Մամբ. — Հայերուս մէջ շատ եկեղեցական յեղափոխականներ կը գտնուին և անոնց անունները յայտնի են ինձ, ինչպէս Պէշեկթաշի քարոզիչ (Պէշեկթաշ քրիստոնէական վախճան) Խորէն Եպիսկոպոս Լուսինեան, Իւսկիւտար ս. Խաչ եկեղեցւոյ քարոզիչ Գրիգորիս Եպիսկոպոս Ալեթաճեան, երբեմն Եէնի Մահալլէի եկեղեցւոյ քարոզիչ, իսկ այժմ Եգիպտոսի առաջնորդ Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեան, Բերայի քարոզիչ Գարեգին Եպիսկոպոս Սրբանձախանց, ասոնք ամենին ալ յեղափոխական և իրենց քարոզներով ժողովուրդը գրգռիչ անձնաւորութիւններ են, բայց ասոնց նկատմամբ հաստատական փաստեր չունիմ իմ ձեռին, եթէ աշ-

խատիմ, ապահով եմ, որ պիտի կրնամ ձեռք բերել իրենց Օսմանեան տէրութեան անհաւատարիմ ըլլալուն առթիւ ապացուցական թուղթեր և ճշմարիտ վկայութիւններ:

Հարց. — Պոլսոյ մէջ եղած քօմիթէներու պետը մի ուսաստանցի հայ է եղեր, այդ անձը ո՞ւր կը բնակի և անունը կրնա՞ք ըսել մեզ:

Մամբ. — Այո, կը յիշեմ, որ այդպիսի մէկը կայ Պոլսոյ մէջ, օր մը Գրիգոր Քըլըճեան ինձ տարաւ Բերա Փէրեղիլէ փողոցի մէջ տուն մը և այնտեղ ներկայացուց ինձ, երկու երիտասարդի, երիտասարդաց միոյն անունն Լեոն, իսկ միւսինը Գարեգին է, Լեոն ուսաստանցի էր, որովհետև ուսաստանց լեզու կը խօսէր, իսկ Գարեգին տաճկաստանցի էր. և իւր խոսակցութենէն կերեէր՝ թէ գաւառացի էր նա: Շաբաթ մը վերջը Գարեգին Գրիգոր Քըլըճեանի հետ մեր տունը եկաւ. Գարեգին քանի մը առաջարկութիւններ ըրաւ ինձ, Իւսկիւտարի մէջ, հնչական քօմիթէի անդամներ գտնելով, անոնց հրահանգներ տամ:

Հարց. — Այդ ուսաստանցի Լեոնը և Գարեգինը անպատճառ գտնելու էք. մենք իմացանք, որ Փէրեղիլէ փողոց ապարթմանի մէջ երկու անձինք կը բնակին, բայց երբ հարց ու փորձ ըրինք ասկից 10 օր առաջ, մեկնած են այդ տունէն, կրնա՞ք մեզի այդ Լեոնի և Գարեգինի քանի տարեկան և ի՞նչ ձև անձինք ըլլալին բացատրել:

Մամբ. — Լեոն 23-24 տարեկան, միջահասակ, նիհար, թխադէմ, մխրագոյն գլխարկով, քիչ մօրուքով, սևազգեստ, երբեմն կապոյտ ակնոցներով և երբեմն առանց ակնոցի անձնաւորութիւն մըն է. իսկ Գարեգին կարճահասակ հազիւ քսան տարեկան, սևահեր, նոյնպէս մօրուսաւոր, գլուխը Փէսով և բաց գոյն զգեստով նիհար անձ մըն է:

Հարց. — Լեոն և Գարեգին այն անունները իրենց իսկական անուններն են, թէ կեղծ անուն են:

Մամբ. — Այդ անուններուն կեղծ կամ իսկական ըլլալը չեմ գիտեր, միայն թէ այս անւամբ ինքզինքնին ներկայացուցած են ինձ, շատ հաւանական է, որ կեղծ ըլլայ:

Հարց. — Ասոնց մականունը ինչ է:

Մամբ. — Մականուննին յայտնի չեն ինձ, վասն զի պարզօրէն իրենց անունով միայն ներկայացան:

Հարց. — Ասոնց արհեստը ի՞նչ է:

Մամբ. — Լեոն արհեստը չունի, կարծեմ. միայն «Հընչակի» կեդրոնէն մասնաւոր կերպիւ Պոլիս խրկած գործիչ մ'է, արհեստը յեղափոխական է. իսկ Գարեգինն ալ Լեոնի գործակատարը և կամ օգնականը լինելու էր, որովհետև երբ ուրբաթ առաւօտ մը Գարեգին Քըլըճեան Գրիգորի հետ մեր տունը եկան, Գարեգին ուսաստանցի Լեոնին կողմանէ լուրեր և հրա-

*) Մամբէ վարդապետ — այս սոսկալի անձնաւորութեան ըրած մասնութեանց չորհիւ, Նիկողոս Պալպալեան եւ ուսանող Գրիգոր Քըլըճեան աքսորած են Ա. ք. քաղաքի բերք, իսկ դեղագործ Կարապետ Պասմաճեան 3 տարի բանտարկութեան դատապարտուած է:

Հանգներ կուտար ինձ և անոր հրամանաւը կը խօսէր ինձ հետ:

Հարց.— Գարեգինի տւած հրահանգները և Լեւոնի կողմանէ բերած լուրերը ի՞նչ էին:

Մամբ.— Այդ հրահանգները հայ ժողովուրդը Օսմ կառավարութեան դէմ գրգռել, ժողովրդի բացարձակապէս բողոքել տալ ի գործ դրած անիրաւութեանց և հարստահարութեանց դէմ և կեդրոնէն առնուած հրահանգները առանց յապաղելու նոյնութեամբը կատարել, ահաւասիկ ասոնք են Գարեգինի ինձ տւած հրահանգները:

Հարց.— Իւսկիւտարի մէջ այս պաշտօնը ստաձնող ուրիշ որոնք կան:

Մամբ.— Իւսկիւտարի մէջ, ինչպէս որ ըսի, շատեր կան այդ ընկերութեան անդամակցողներ, բայց ես կրօնաւոր ըլլալու և միշտ ժողովրդի հետ զբաղելուս պատճառաւ այս պաշտօնին զիս կօչեցին, կարծելով, թէ ես աւելի օգտակար կրնամ լինել:

Հարց.— Գուր Գում-Գարուի դէպքէն վերջը Պոլսէն մեկներ էիք, ի՞նչ պատճառաւ գացիք:

Մամբ.— Պիտի բացատրեմ այժմ, թէ ի՞նչ նպատակաւ մեկնեցայ անկից.— Պոլսոյ հնչակեան ճիւղի պետերէն Մ... համոզեց զիս, որ Հայաստան երթամ և այնտեղի ժողովուրդը մշակելով, հնչակեան քովի թէի գաղափարները քարոզել, ես ծրայիզօնի ճանապարհաւ ուղղակի Բէյազիտ գացի, որովհետև այնտեղի ժողովուրդը ծանօթ է ինձ, մինչև Բէյազիտ մեծ դժուարութիւններով հասայ, որովհետև կառավարութիւնը խիստ ուշադրութիւն դարձօց իմ վրայ, և ամեն մէկ քայլիս ծպտեալ ըտեսներ կը հետևէին ինձ և այնտեղի ոստիկանապետը գաղտնի կերպիւ բնութիւններ կը կատարէր իմ մասին. քանի մը հայեր լուր կուտան, թէ ես կասկածելի և վտանգաւոր անձ մըն եմ կառավարութեան համար, վերջապէս չի կրնալով երկար ատեն մնալ այնտեղ և ոչ ոքի ալ իմ նպատակս առանց յայտնելու, 10 օր մնալէ յետոյ, մեկնեցայ անկից և ուղղակի Պոլիս եկայ:

Հարց.— Բայազիտի մէջ հնչակեաններէ որոնք կային, անշուշտ անոնց հետ տեսութիւն ըրիք ազգային գործերու վրայ:

Մամբ.— Բէյազիտի մէջ աս չափ միայն կարողացայ իմանալ թէ այնտեղ գոյութիւն ունի ընկերութիւն մը, զոր կապած են եղեր Փորթուգալեանի հետ և իրենց յարաբերութիւնը ուղղակի անոր հետ է եղեր. ասոնց պետք տեղւոյն վարժարանի ուսուցիչ Յովակիմեան անուն անձ մը է. սա պատմեց ինձ, թէ ինքը կազմած է ընկերութիւն մը և Փորթուգալեանի հետ յարաբերութեան մէջ է և գործելու եղանակին վրայ անկէ հրահանգներ կստանայ, հար-

ցուցի Յովակիմեանին, թէ Բէյազիտէն մինչև Մարսելիս ի՞նչ կերպով կը թղթակցի և իր գրած նամակները վտանգի չեն ենթարկուիր. հետևեալ կերպիւ պատմեց ինձ. «Ասկից Պոլիս գացող ճամբորդներ ամեն շաբթու կը պատահին, Փորթուգալեանին գրած նամակս կը յանձնեմ ճամբորդաց միայն և նա նամակս կը տանի Պոլիս և կը յանձնէ ինձ ծանօթ բարեկամիս և նա ալ զատ պահարանով եւրոպական փոստի միջոցաւ կը խրկէ Փորթուգալեանի հասցէին, նոյնպէս Փորթուգալեանէն նամակիս պատասխանը կստանամ Պոլսէն հոս եկող ճամբորդի մը միջոցաւ ու այսպիսով անվտանգ կրնանք թղթակցել Եւրոպայի հետ:

Հարց.— Բէյազիտի ուսուցիչը անշուշտ Պոլսոյ բարեկամին անունը տւաւ ձեզ:

Մամբ.— Ահա, որ հետաքրքիր չեղայ այստեղի իր ծանօթներուն անունները և բնակավայրը հարցնել: Եթէ մանրամասն տեղեկութիւններ կարենայի առնել, այժմ խոստովանելով՝ աւելի ծառայութիւն մը պիտի ընէի կառավարութեան, բայց դարձեալ կը խոստանամ, որ Բէյազիտ նամակ գրելով, դիւրաւ կարելի պիտի ըլլայ ձեռք բերել այստեղ գտնուող յեղափոխականաց անունները:

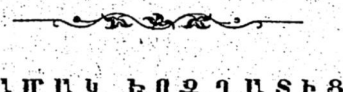
Հարց.— Ուրիշ ի՞նչ տեղեկութիւններ ունիք:

Մամբ.— Առ այժմ այսչափ են իմ բոլոր ունեցած տեղեկութիւններս, բայց դեռ շատ գաղտնիքներ կան երևան հանելու. բայց պէտք է, որ գաղտնի կերպիւ աշխատել բոլոր յեղափոխականաց անունները ճշտօրէն գիտնալ և ըստ այնմ վարել:

Հարց.— Ստորագրեցե՞ք:
Հայերէն ստորագրութիւն

Մամբէ վարդապետ Պէնլեան:
10 Սեպտեմբեր 1890 թ.

Մամբէ վարդապետ իր խոստովանութեան երկրորդ օրը փոխարէն իւր ծառայութեան հարիւր օսմ լիւր նւէր ստացած է կայսերական պալատէն. նա իւր խոստացած ծառայութիւններն ալ կատարած է. բազմաթիւ հայերու ձերբակալութեանց պատճառ ըլլալէ յետոյ և. Պոլսոյ Աշրֆեան Խորէն պատրիարքի հալածանաց ենթարկելով, ստիպեալ թողած է իր վարդապետական տարազը և կարգալոյծ հոգակելով, պարզ աշխարհական մը եղած և շահատակութեան սկսած էր:

Ն Ա Մ Ա Կ Ե Ո Ջ Ղ Ա Տ Ի Ց

Պէտիւք-Չաթի և Տափուշ-պաշ գիւղին մէջ տեղ հանքէն վերագործող 5-6 հայերու վրայ 8-10 թուր-

քեր յարձակելով, մէկը կսպանեն և երեքը կը վերա-
ւորեն: Վառավարութիւնը բացարձակ կերպով արգելած է քրիստոնեաներուն զէնք կրելը, որով վերոյիշեալ խեղճ հայերն անզէն և անձնապաշտպանութեան միջոցէ զուրկ մատնուած են սուլթանի կառավարութեան բարբարոսութեան:

Օրեր առաջ լուր տարածեցաւ, թէ թուրքերը ա-
ւազակային խումբեր կը պատրաստեն յատկապէս քրիս-
տոնեաները նեղելու և անոնց փրասելու դիտումով նա-
խապէս ոչ ոք կարևորութիւն տուաւ և հաւատաց այդ լուրին, բայց վերոյիշեալ դէպքը կը հաստատէ անոր իրաւացի ըլլալը:

Տօն օրերը մօտեցած ըլլալով մեր մ ու լ թ ա ռ-
ն եր ը գնալով Մ ու Ն ա ս է պ է ճ ի է ֆ է ն ս ու լ մ օ տ, կը խնդրեն՝ որ այդ տօնական օրերուն պահ մը դադրեցու-
նեն տուրքերու գանձումը, որպէս զի ժողովուրդը մի քիչ խաղաղ սրտով իր հոգեկան և կրօնական պէտ-
քերը հոգայ, բայց եկնու տես, որ այդ Մ ու Ն ա ս է պ է ճ ի ն կը կատրի, կը փրփրի, և աստիկաններու ու ժողո-
վուրդին ներկայութեանը սպառնալից կը գոռայ. «Եթէ տուրք հաւաքելը դադրեցնէք օր մը, հրաման պիտի տամ զօրքերուն, որ ձեր կրպակները և տուները աւա-
րի առնուն»:

Տօն, ի՞նչ նշանակութիւն ունի պաշտօնեայի առջև, այն պաշտօնեայի, որ իր ֆանատիկոսութեան գագաթ-
նակէտն է հասած փձացնելու, ոչնչացնելու համար հայ տարրը, որուն գերագոյն հաճոյքն է հայուն ամենէն սիրական զգացումներուն մէջ վերաւորել, և անոր բո-
լոր ուրախութիւններն, հոգեկան թէ մարմնական, թու-
նաւորել:

Անցեալները բողոքականներու հովիւ պատ. Յակոբ-
ջան Գապարճեան քաղաքէս քանի մը քայլ հեռի՝ գե-
րեզմանոցի մը մէջ՝ լրագիր կարդացած ատէն, քանի մը թուրք գիւղացիներ վրան կը յարձակին և «դուն կօ-
մ ի թ է ի թ ու ղ թ կը կարդաս» ըսելով, ծեծել կուզին զայն: Գապարճեան կը փախի անոնց ձեռքէն և քա-
ղաք կապաստանի. թուրքերը ետևէն՝ «հասէք կօմիթէն կը փախի» պողալով, կը վազեն: Գապարճեան իր ան-
ցը խալսելու համար պահականոց մը կապաստանի և եղելութիւնը կը պատմէ: Թուրքերուն հանած աղմուկին վրայ թուրք բազմութիւնը հետզհետէ կը շատանայ, և զանի կապելու համար չլան կը փնտռին, բայց չեն կրնար գտնել: վերջապէս երկու զինուոր ձեռքերէն, եր-
կու հատ փիշերէն և հատ մը ալ օձիքէն բռնելով, կը տանին. դէպի կառավարութեան պաշտօնատունը: Ճանքան հարցունողներուն ալ կը պատասխանին՝ «կօ-
մ ի թ է ն եր ու լ թ տ աւ, միւս ընկերներ փախան, ասիկայ միայն բռնեցինք»: Նախ կը ներկայացնեն հա-
զարապետին, վերջը կօմիսերին, վրան գլուխը լաւ մը խուզարկելէ վերջ, կը գտնին Աւետաբեր լրագիր մը և վաղուան համար ժողովարանին մէջ խօսելիք քարո-
զին օրինակը: Ասոնք էին փասակար կարծած կօմի-
թէի թուղթերը: Թէև անմիջապէս կը հասկացուի, որ սխալմունք եղած է և մարդը անմեղ մ'է, բայց դար-
ձեալ չեն ուզեր ազատ արձակել և մուլթ բանտ մը

կը նետեն. մինչև որ դեղագործ Շիշմանեան էֆ. գա-
լով և երաշխաւոր ըլլալով արձակել կուտայ:

Գարձեալ նոյն օրը Գոյուճի Կիրակոսի Մանուկը թօփճուցի թուրքէ մը 5-10 պաթման ալեւր կառնէ իր մէկ բարեկամին համար, և որովհետև այդ թուրքէն երկու տարւան պահանջք մը ունէր, կուզէ արժէքէն իր պահանջքը վար դնել: Թուրքը կրնդ դիմանայ և ստա-
կը ամբողջ կը պահանջէ, հայն ալ իր իրաւունքը կը պահանջէ. վերջապէս թուրքը չը համոզելով, կը դիմէ չարշը-աղասիին, սա թէև հայուն իրաւագի ըլլան կը հասնայ, բայց աս ալ մէկդից կը ստիպէ, որ ստա-
կը ամբողջ վճարէ: Մանուկի սոյն յանգագութեան վրայ չարշը-աղասուն կատրած ձեռքի փայտով կսկսի զարնել հայուն: Աւերջապէս խնդիրը կը ներկայացուի աւելի մե-
ծերուն՝ Պէլէտէյի նախագահը կը վճռէ.—

«Չորպաձը, դուն հիմայ ալիւրին փարան ամբողջ տուր և յետոյ գնա պահանջքիդ համար ալ բողոք տուր»:

Ստակը ամբողջ տալէն զատ, Մանուկ 25 դրուշ ալ տուգանք կուտայ չարշը-աղասուն ընդդիմացած ըլ-
լալուն համար:

Պահանջքդ մի՛ գանձեր, ծեծ կեր. և տուգանք տուր, ծեծ ուտելուդ համար.— աս հայուն բաժինը այս հա-
միդական վարագ դարուն մէջ, դար մը, որ կը գերա-
զանցի իր բարբարոսութիւններովը յազկերտական, տուղբելական, սալաթոնական, և թէմուրական շրջան-
ները. խեղճ հայ, որչափ ալ սև էր քո ճակտիդ գիրը:

Յոյներն ալ իրենց բաժինը կառնին այս վարքնու-
թենէն: Վաճառական մը է մ ը ղ ա ք-Մ է մ ու լ թ ի Հ ա ֆ ը ղ է ֆ-ի տղէն պահանջք կուեննայ. քանի մը անգամ ա-
նուշուլթամը կը պահանջէ, բայց չը կրնար գանձել: Օր մը, ճարահատած, «ամօթ է պարտքդ տուր» կըսէ. ան ալ՝ «առ քեզի փարա» ըսելով, ձեռքի խոշոր գաւա-
զանով կսկսի ուժով, ուժով խփել խեղճ յոյնի գլխուն և զանի արիւնը կը ձգէ գետին:

Յոյները սովորութիւն ունին ամեն տարի տօներին եկեղեցւոյ թաղը հրացան կը պարպեն: Թափշուր ա-
ղասը՝ Գարաճապէյ, յունաց քահանային քաղաքավա-
րութեամբ մը կիմացունէ, որ անտեղութիւն մը կը պա-
տահի: Շիշման Խօրդանի եղբօրը կրպակին մէջ երբ Գարաճապէյին քաղաքավար ընթացքին վրայ կը խօ-
սին Մեծ մղկիթի մօտերը, գրավաճառութիւն ընող թուրք մը վրայ կը հասնի և երբ Գարաճապէյին այն կերպով լուր տալը կիմանայ՝ «վայ, աս ի՞նչ ըսել է, Գարապէյ սև գլուխի մը առջև խոնարհի», և կսկսի բարկանալ ու քրիստոնէի կրօնին հայհոյել: Իր կանչ ու կականի վրայ կրպակին առջև բազմութիւն մը կը խոնարհ. թուրքերը կը ձայնակցին գրավաճառին և երբ գրգռուն ծայրայեղութեան հասնելով՝ կը վախեցուցէ արիւնալի կռիւմէ, զօրքերը գալով ամբողջ կը ցրեն: Սա-
կայն առանց պատճառը փնտրելու, յանցաւորը գտնե-
լու և պատժելու:

Թւականէս երեք օր առաջ, Յունիս 16-ին, ուրբաթ օրը, Բօյրաղըր գիւղի չէրքէզները ձիւմա նամազը (ուրբաթի աղօթք) ելլալէ վերջ, երկու հարիւրի

չափ ձիաւոր և հետեակ անձեր երկու ժամ հեռաւորութեամբ Էյլէնձէ անունով հայ գիւղի մը վրայ կը յարձակին: Շաբաթ օր լուեց իսկ, որ հայերէն 5 մարդ մեռած և 25-30 վիրաւոր կայ: Թափուր աղասըն և Գարաճա-պէս 14 ձիաւորով Էյլէնձէ գիւղ գնացին, այս գիշեր ալ Մուսվին-պէյն և բժիշկ ՕՏան էֆէն-տին. անոնց տեղեկութեանց նայելով, վիրաւորներէն շատերն ալ ողջ չէն մնար:

— Անցեալ շաբաթ իրկուն Ինճիրլի գիւղէն երեք վիրաւոր մարդեր եկան: Մէկ ժամ հեռաւորութիւնով դանւած 1 էօք անունով թուրք գիւղէն, Հաճի Թօրուն անունով թուրք մը 15-20 մարդով այս երեք հայերուն վրայ յարձակելով՝ չարաչար կերպով կը ծեծեն և կը վիրաւորեն զանոնց:

— Թւականէս 15 օր առաջ, Ագդազ Մատենէ երկու ժամ հեռաւորութեամբ գեղ մը, կեսարացի Իւսուֆեան Տիգրան, Միհրան և Յակոբ անունով երեք հայ վաճառականներու առջև չէրքէզներ ելնելով, երեքն ալ կը զարնեն: Տիգրան և Յակոբ վայրկեանապէս կը մեռնին, իսկ Միհրան ծանրապէս կը վիրաւորուի անոյս վեճակի մէջ. իր տեղեկատուութեան մէջ կը յայտնէ, թէ 5 չէրքէզներէն երկուքը կը ճանչնայ. բայց կառավարութիւնը բնաւ չի հետաքրքրուիր:

— Թւականէս ամիս մը առաջ, Մուճուսունցի Վարպետ անունով վաճառական մը սպանւեցաւ երկու քուրդերու ձեռքով, որոնք դրդւած էին Պոյալը գիւղէն Մուստափա-պէս օղու ԱՏմէտէ և Հիւսէյին պէյէ: Քուրդերը առտւանց կանուխ սենեակը մտնելով, չւանով մը կը խեղդին և պահանակոցին մօտ տեղ մը ձգելով, քարերով կը ժաժկեն: Մարմինը վերջը գտնւեց և թէև կառավարութիւնը ամեն բան գիտէ, բայց ոճրագործները փնտրելու և պատժելու ո և է ձեռնարկ մը չըրաւ:

Այս միջոցիս գէպքերը պակաս չեն, հոս ալ այլ ևս կարելի չէ գիմանալ թուրքերուն տւած թշնամանքէն: Միշտ հայհոյոցներ, կռիւներ անպակաս են. երբ հայ մը իրաւունքը իր կողմը ունենալով՝ երթայ բողոքելու կառավարութեան, հոն լաւ մը կը գիտն գինքը և կըստիպեն՝ որ «դատ չունեմ» ըսէ, և այսպէսով կը քանդուին, այս եթէ շարունակելի, մեծագոյն աղէտներ կը յուսացուին:

Ն Ա Մ Ա Վ Ս Ե Բ Ա Ս Տ Ի Ա Յ Ի Ց

Ալաքիլիսէ կը գտնուի Սեբաստոյ արևելեան կողմը՝ 15 ժամ հեռաւորութեամբ, զուտ հայաբնակ 120 տունէ բաղկացեալ, ժողովուրդը երկրագործութեամբ և հովուութեամբ կըբաղի, բայց այսու հանդերձ խիստ թշուառութեան, աղքատութեան մէջ կը տառապի բազմաթիւ երիտասարդներ աստ և անդ կը պանդխտին՝

ճնշած կաշառակերներու, թուրք հարկահաւաքիչներու և զաֆթիաններու լուծին տակ, նամանաւանդ բուրդ մօլլա Խայլիլ և թուրք Վահիպ աղաներուն:

Գիւղէն գրեթէ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ, Չիթխան Գրզըլ Երմագ գետին եզերքը, շատոնց ի վեր արդէն ալաքիլիսացուց կը պատկանէր և իրենց սեփական հողն էր. սակայն տասն և եօթը տարիէ ի վեր մօլլա Խայլիլ ըսած քուրդը բռնի տէր դարձած՝ իր սեփական հողը ըրած էր և միշտ գեղացուց մեծ վնաս կը հասցնէ. այդ դատը 17 տարիէ ի վեր կը վարուի, սակայն դատարանը կը կաշառուի միշտ և իրաւունքը քիւրդին կը մնայ: Ի՞նչ ընէ խեղճ գիւղացին, որու դիմէ, կառավարութիւնը կաշառւած՝ չուզէր իր իրաւունքը ճանչնալ: Այդ 17 տարւան միջոցին մօտ 1000 կամ 1500 ոսկի ծախս եղած է, բայց դարձեալ անօգուտ: Հինգ տարի առաջ ալ գիւղացիք բռնի կերթան, կը քակեն բոլոր այն շինութիւնները, զոր կառուցած էր Չիթխանի վրայ: Մօլլա Խայլիլ իմանալով այս գուժը, անմիջապէս 300 մարդ կը ղուկէ, բայց գիւղացիք արդէն հեռացած էին: Սակայն նոյն գիշերը 300 նորէն աւելցնելով, ամբողջ խանը վերստին կը շինէ: Հէնքը կառուցւեցաւ, բայց վրէժը սրտին մէջը անմոռանալի մնաց... Անցած աշուն, գիւղին սովորութեան համեմատ, խուճը մը հայ աղջիկներ և կիներ կաւը կերթան: Յիշեալ քուրդին թելադրութեամբ մէկ քանի քուրդեր ճամբան վրանին յարձակելով, կուզեն պատիւնին բռնաբարել, բայց կիները առնական դիւցազնութեամբ մահը աւելի կը նախընտրեն, քան թէ անպատուելու: Միայն քուրդերը կը յաջողին մէկ հարս և երկու աղջիկ մերկացնել, բայց դարձեալ չեն յաջողուր անպատուելու:

Վահիպ աղա ըսած թիւրքն ալ նոյն գիւղէն մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ Պօսխուլթ ըսած գիւղը կը բնակի: Վահիպ աղան պաշտօնեաների կաշառակեր սովորութեամբ, գիւղացիներէն 30 ոսկի կը պահանջէ, ըսելով՝ թէ խանին խնդրին առթիւ 10 կամ 12 հոգի, որ բանտարկւած էին, ինձ իր անձնական գանձէն 30 ոսկի վճարելով, ազատ ձգել տւեր է: Հետեւաբար գիւղացիք այդ պարագային ոչ բողոքովն ճարահատ կը գիտն Վարդանեան Միհրան էֆէնդիին, մէկ ամսան համար 30 ոսկույ փոխարէն 60 ոսկի վճարելու պայմանաւ... Ահա միջոցները հայ վաշխառուներուն աղքատ հայ գիւղացիէն ստակ կորզելու համար: Վարդանեանը դրամը գանձելու համար, Պոլիս պոլիկա կընէ, բայց Պոլիս չը վճարուիր. այն ատեն գիւղը ոստիկան կը ղուկէ ու կարողէն ու անկարողէն անխղճաբար կը գանձէն 60-էն ալ շատ աւելի:

Վաշխառութեան մասին Վարդանեանը կը գերազանցէ Սեբաստիոյ դաւառին մէջ ծանօթ հայ վաճառական Պոյաճեան Գալուստ աղան:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր .

Ս Ղ Ե Ր Տ Ի

I

Տաճիկ կառավարութեան և քիւրդերու ձեռամբ Հայաստանի մէջ գործուած բարբարոսութեանց անմասն չէ մնացեր և Սղերտը, որու մասին դժբախտաբար ցարդ ոչինչ չը հրատարակեցաւ մամուլին մէջ, մինչդեռ հոս շատ ծանրակշիւ դէպքեր եղեր են և կըլլան հիմա: Սղերտը կը գտնուի Բաղէշի կուսակալութեան մէջ, դէպի հարաւ մէկ ու կէս օր հեռու Բաղէշէն և 8 ժամ հեռու Սասնոյ լեռներէն: Մինչ Բաղէշի և Սասնոյ մէջ արիւնայեղ կռիւներ և անասելի բարբարոսութիւններ կը ծագին, մի՞թէ Սղերտը, որ այդքան մօտ է անոնց, անմասն մնացեր է այդ խժոժութեանց: Ո՛չ Սղերտի 10,000 բնակչաց մեծագոյն մասը տաճիկ է, վաշխառու, հարստահարող, իսկ մնացեալ փոքր մասը հայ և ասորի, բոլորը արաբերէն կը խօսին: Հայոց հայ ըլլալուն նշանը իրենց եկեղեցին է, սովորութիւնները, հանդէսները և տաճկաց նկատմամբ ունեցած ատելութիւնը: Հոս պէտք է ըսել, որ տաճիկներու մեծ մասը հայ են եղեր ժամանակաւ: Սղերտը շրջապատուած է շատ մը գիւղերով, որոնք գրեթէ, քիչ բացառութեամբ, հայաբնակ են կամ եղեր են և նեղութեանց չդիմանալով՝ ասդին անդին ցրւեր են, մասամբ ալ տաճկացեր են Խարզան գաւառը, Բշերիք հայաբնակ են մեծ մասամբ, Հազոյ, Տէ՛հ, Ռնտան գիւղերը և այլն բոլորը հայաբնակ են. մէջերնին ցրւած են վայրերնի քրդերը, որոնք միանալով տաճիկ վայրերնի կառավարութեան հետ, ամեն նեղութիւն և տառապանք հասուցած են ժողովրդին:

Անցեալները պատահած անհամար դէպքերէն քանի մը հատը հոս արձանագրենք, խոստանալով պարբերաբար տեղի ունեցած դէպքերն ալ հաղորդել:

1890 թ. Էրզրումի նշանաւոր դէպքին օրը Սղերտի տաճիկ մեծաւորները՝ Հաճի Ապտէ Մոյսալլի, Ստատ Ապտալլա, Իսա-ըպէ-Համմատ-ըլ-Հաճճի, Համրտ աղա, շէյխ Խաթիպ, շէյխ Մըհամմատ և որդիք, հին մուֆթին, հաճի Մահմուտ ամմըքէ և այլն ժողով ըրին մեծ մղկիթին մէջ (որ երբեմն հայոց 40 մանկանց մեծ եկեղեցին էր), և հանրագիր—մազաթա մը կազմեցին, ստորագրեցին ու փաշային տւին: Հանրագրի զօրութեամբ տաճիկները հայոց վրայ պիտի յարձակէին և կոտորէին, բայց փաշան չընդունեց. այն ժամանակ ատոնք քարկացան և հրամայեցին, որ ոչ մի տաճիկ հայու հետ չխօսէ, խօսողը կը բանտարկուի և սուգանքի կենթարկուի. աղկից զատ ըսին թէ փաշան հայ է, և նոր հանրագիր մըն ալ կազմեցին, որ փաշային պաշ-

տօնանկ ընել տան, բայց չկրցին. շուտով փաշան փոխեցաւ Պաղտատ: Սակայն հակառակի պէս գործը կանգ առաւ քաղաքին մէջ, միայն երբ տաճիկ մեծաւորներուն այդ ըրածին լուրը հասաւ գիւղերը, քուրդ զօրքերը—Համիդէ և աշիրէթները յարձակեցան հայոց վրայ: Շատ մը հայ աղջիկներ, հարսեր կը բռնէին կը տանէին զիւանցի շէյխ Մէհմմէտին, որ մահմեդական կը դարձնէր և իրաւունք կուտար ամուսնանալու, եղները, գոմէշները կը գողնային և իրանց արտերը կը մշակէին. հայերը մեծ նեղութեան մէջ էին, գիշեր ցերեկ կը տանջէին: Քուրդերը անոնց ոչխարները, ցորենը կողպուտ ըրին և փախցուցին, հազու Սղերտի տէր Եղիշէն 10 ձիաւոր զինուորներով կրցան անոնց ետեւէն երթալ, կողպուտը առնել և տէրերուն յանձնել, բայց քուրդերը զղջացին թալանը սալուն համար և յարձակեցան տէր Եղիշէի ու ձիաւորներուն վրայ, կատաղի հրացանաձգութիւն կըլլայ, բայց մահ չի պատահիր, տէրհայրը վախէն 5-6 ամիս հիւանդացաւ և չէր կրնար խօսել:

Անցեալ տարի բարիկենդանին տաճիկներուն մէջ տարածուեցաւ թէ տեղիս վարժարանի ուսուցիչ Կարապետ էֆ. զինուորական վարժութիւններ կը սովորցնէ վարժարանին մէջ և թէ արգելած գրքեր ունի: Անմիջապէս տէրութեան կողմանէ զինուորներ և քննիչներ կը դիմեն վարժարան, տակն ու վրայ կընեն վարժարանը, եկեղեցին ու Կարապետ էֆ.-ի տունը. կը բռնեն Կարապետ էֆ. և կուզեն կախել, ըստ պահանջման տաճիկ ամբոխին, որը լեցւեր էր եկեղեցին ու վարժարանը և հայոց հաւաքին, ազգին հայհոյանքներ կուտար, կը զարնէր, կը տանջէր, կը չարչարէր, ջուրի գացող կանայքը կը բռնէին, կուտերը կը կոտորէին, և կը լլկէին: Այգիէն եկող մը—Գաբո անուանով, բռնեցին, կոնակը բռն մը փայտ կար, գետին զարկին բռնի տակը, ոտքերով կոխկոտեցին, քարեր լեցուցին վրան և, եթէ զինուորները շուտով վրայ չհասնէին շնչահեղձ պիտի ըլլար Գաբոն, Կարապետ էֆէնդին բանտարկեցին, բայց ոչ անոր քովը, ոչ եկեղեցին և ոչ վարժարանը բան մը գտան. 8 օրէն ետք փաշան արձակեց զինքը:

Տաճիկ տղայքը կը բռնեն ծխախոտի րէժիի հայ պաշտօնեայի տղան և կուզեն բռնաբարել զինքը. տղան կը պոռայ, հայրը օգնութեան կուգայ, տաճիկ տղաները կը ծեծէ. տղայոց հայրերը կուգան, կը բռնին հայուն և լաւ մը կը ծեծեն. «հայը ի՞նչ իրաւունքով տաճիկն կը ծեծէ», կըսէն և տէրութիւնն ալ կը բանտարկէ մարդը: 6-7 ամիս բանտը կը մնայ, րէժիի վարչութիւնը ամսականը կը կտրէ և միայն հայերը անոր ու ընտանիքին համար եկեղեցիցն մէջ ժողովարարութիւն մը ըրին:

Անցեալ տարի Ջատկին օրը, երբ ամեն տեղ ուրախութիւն կընէին, սղերացի հայերը մեռել կը թաղէին: Որպէս թէ ժողովուրդին հանդարտութեան համար քաղաքին մէջ պահապան զօրքեր կը պտտէին. երեկոյեան ժամերգութեան ատէն զինւորներէն 12 հոգի եկեղեցի եկան. ադոնցմէ երկուքը, որ սղերացի չէին և արաբերէն չգիտէին, մտան հայոց եկեղեցին, դուրսը մնացող զինւորները կայներ էին և ամեն տեսակ լըրբութիւններ կընէին: Այդ ատէն Ատրմոն անունով հայ մը գինով, եկեղեցի կուգայ, և կը տեսնէ, որ դուրսի զինւորներէն մէկը հայ կին մը բռնեց է, բայց չկրցաւ բան մը ըսել. և երբ եկեղեցի մտած ատէն, տեսաւ երկու զինւորներն ալ, բարկացաւ, կատաղեցաւ և ըսաւ՝ «աս ի՞նչ բան է, մենք տէր չունինք, իշխան չունինք, այս ի՞նչ դրուութիւն է, դուրսը մեր կանայքը կը բռնաբարեն, ներսը մեր եկեղեցին կը պղծեն»։ մի երկու մարդ լռեցուցին Ատրմոն և դուրս հանեցին. ներսի երկու զինւորներն ալ դուրս ելան, անմիջապէս յարձակեցան Ատրմոնի վրայ, անոր գլխարկի թաշկինակները քաշեցին ու վզէն անցուցին, որ խեղդեն, ծեծեցին, ինքն ալ անոնց ծեծեց, հայերը մէջ մտան, ազատեցին Ատրմոնին, բայց զինւորները զինւորական փողը հնչեցին: Ադոր վրայ քաղաքը տակն ու վրայ կըլլայ. ինչքան զինւոր և ինչքան տաճիկ որ կար, բոլորն ալ կը դիմեն հայոց եկեղեցին. հայերը եկեղեցիին մէջ մնացին, եկեղեցին չորս կողմէն շրջապատեցաւ, չէին թողներ, որ հայ մը եկեղեցին դուրս ելնէր: Տաճիկները ձգեցին իրենց խանութները և եկան հայոց վրայ, որ թալանեն, ձեռքերը ընկած հայը կը ծեծէին, կը տանջէին: Զինւորները իրենց սովորութեանը հաւատարիմ մնալով՝ կանայքը կը լլկէին, գեղեցիկ տղայքը կը բռնէին, շղթաներ, ժամացոյցներ, գեղեցիկ հագուստներ, լաւ գօտիներ, որ հագներ էին Ջատկի առթիւ, բոլորը կը գողնան, կանանց զարդերը կառնին: Կին մը անմիջապէս վախէն կը վիժէ, շատ կանայք ուշաթափ կըլլան: Սուսանէ Մուսայեան, Համամէ Պետրոսեան, Զըմիրուտ Հաշտեան կը մեռնին վախէն, Մինաս անուն տղայ մը փր փոքրիկ եղբայրը կը բռնէ և կուզէ ջրհորը նետուիլ անոր հետ միասին, նոյնպէս Մեղքոն անուն տղայ մը կուզէ ինքզինքը ջրհորը նետուիլ: բայց չեն թողներ, և ուրիշ քանի մը տղայոց հետ ծխնելոյզ կը բարձրանայ, ուր կը մնան մինչև կէս գիշեր: Փոքրիկ հայ տղայ մը բռնեցին դուրսը և խէնջարով երկու կտոր պիտի ընէին, եթէ թուրք կին մը չազատէր, երկու մարդ բռնեցին՝ Պետրոս և Գրգէ անուն և կուզէին խէնջարով զարնել, բայց սղբա մեծ ճարպիկութեամբ ազատեցան, և այն և այն, որը ըսեմ և որը թողնեմ, հապա այն յուսահատութիւնը, այն երկիւղը, որ համակեր էր ամբողջ հայոց հոգին, այն աղաղակն ու վայնասունը, այն ծիւցերն ու ողբերը, որ հայ կանայք կարձակէին եկեղեցիին մէջ բանտարկած, ամեն հայ իր մասը աչքին առջև կը տեսնէր, պաղ քրտինք մը կանցներ ամենուն ճակտին և ընելընին չգիտէին: Զինւորները ձերբակալեցին հետևեալ անձերը—որպէս ազգին գլխավորներ և խռովութեան պատճառ եղողներ—

Մ. Օհան, Կարապետ Պողոսեան, Ատրմոն Սարգիսեան, ոսկերիչ Իսայ, Մուսայ Մ. Հանոյեան, Ասհատ Մուրատեան, Օմանսօր Իսայեան և տարին զօրանոցը: Այն ատեն Համէ անուն տաճիկ մը եկաւ, որ բաւականին բարի մարդ մըն է, «պալատիէի ըէյսը», ու տեսաւ, որ քանի մը տաճիկ չւանները առած զանգակատունը բարձրացեր են և զանգակը վայր նետել կուզեն, բարկացաւ անոնց վրայ, հրամայեց վար իջնել, զինւորներուն հարցուց աղէտքի պատճառը, ցուցեց բոլորը և փողահարն ալ բանտարկել տուաւ: Հիմա միայն հայերը դուրս ելան եկեղեցիէն և վազեցին իրենց տները, որ չգիտէնք ինչո՞ւ չենթարկւեցան տաճկաց յարձակման: Արդէն գիշեր էր, տաճիկները տակաւին կատղած, փողոցները կը պտտէին և հայոց ազգը, հաւատը, պաշտպան եղողը, կը հայհոյէին, հայերը կը բռնէին ու կը տանջէին:

Ա Պ Ս Տ Ա Մ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Մ Ա Կ Ե Դ Ո Ն Ի Ա Յ Ո Ւ Մ

Ընկերներ,

Մեր շարժման ընթացքը անյաջողութիւնների պատահելը ինձ ստիպեցին առ ժամանակ ձեռք ոչինչ չհատարել. և այսօր սրտիցս արտաբերեցի իմացած կը լինէր օտար թերթերից, բոլորովին անյաջողութիւն ունեցանք. հենց այս պատճառով այլ ևս ձեռք չեմ գրիլ օրագրական ձեռք այլ մատնացոյց լինելով անյաջողութիւնների պատճառների վրայ, եղելութիւնը կը յայտնեմ մի քանի բառերով ի գիտութիւն «Դրօշակի» ընթերցողներին:

Թէ ինչո՞ւ մարեցաւ այդ ապստամբութիւնը, կամ, աւելի ճիշտն ասած, ինչո՞ւ կանգ առաւ գրեթէ գործի սկզբում, պատճառները շատ են. գլխաւորը այդ բոլգարական և ռուսական կառավարութիւններն էին, որ ամեն ջանք թափեցին խանգարելու և մեղցնելու ապստամբութիւնը. այդ կառավարութիւններից մասնաւոր բոլգարականը ոչ մի միջոց չխնայեց իր այդ նըպատակին հասնելու համար. նա տանեակներով, հարիւրներով բանտարկած վերադարձնում էր մակեդոնական սահմաններից այն բոլգարացիներին, որոնք ցանկանում էին անցնել՝ կուբուր սուլթանական լծի տակ հեծող իրենց հարստահարած եղբայրների ազատութեան համար: Միւս գլխաւոր պատճառը մակեդոնական ապստամբութեան դադարման դա իր բուն ժողովուրդի անպատրաստ լինելն էր: Մի տարի է միայն, որ մակեդոնական գլխաւոր Յեղափոխական Կոմիտէն սկսել էր իր Խոանդուն պրօպագանդան և ժողովուրդին զինելը. ի՞նչ կարելի էր անել մի տարւայ ընթացքում: Ի հարկէ, ոչինչ: Այդ շատ լաւ գիտէր Գլխաւոր Կոմիտէն և նա՛ չէր, որ այդպէս վաղաժամ բարձրացրեց ապստամբութեան դրօշակը, այլ սահմանի մօտ գտնուող մի այլ կոմիտէ, որը օգտուելով Հայկական հարցի բորբոքելուց, կամեցաւ Մակեդոնական հարցը ևս բարձրացնել:

Ահա գլխաւոր պատճառները, որոնք առիթ եղան մակեդոնական ապստամբութեան առ ժամանակեայ դարման:

Բայց չնայելով այս անյաշող պայմաններին, մեր յեղափոխականները տւին դարձեալ մի շարք կռիւներ՝ Բաղդա նահանգում, Նէրոկոպ, Մալէշէսկո, Պիանիչկո և Պէշէէո քաղաքների, Վիքչէ, Մալէշոօ և Բէգգաշէէո գիւղերի մօտ և այլ շատ տեղերում: Այս վերջին գիւղերը զոհ եղան Տրքեհի, որ գցել էին տաճիկ զինուորները...

Բայց մենք չենք յուսահատուում, յետ չենք նահանջում, սկսածը կը շարունակենք: Օգտուելով անցեալի անյաշողութիւնից, գործած սխալներից և ձեռք ձեռքի տւած մեր վիճակակից հայ եղբայրների հետ, առաջ կը տանենք յեղափոխական գործը աւելի մեծ եռանդով:

Սասունի Ապստամբութեան և Կոտորածի Տարեգարծը Օգոստոսի 13-ին տօնել է ուր որ հայեր կան: Հենց առաջի անգամից այս օրւայ մեծ ժողովրդականութիւն ստանալը մի զօրեղ ապացոյց է, որ այդ արիւնալից անցքը թողել է իւր հետքը ժողովրդի կեանքում, որ ժողովուրդը զգում է թէ ապրում է մի պատմական ըրպէում, որը թողնելու է իւր ահօսը նրա ամբողջ էութեան, կազմի վրայ: Նա գնահատում է այդ գիտակցութեան նշան է և պէտք է յուսալ, որ եկող տարիներին մեր յեղափոխական գործիչները կիմանան աւելի ըստ արժանոյն յիշատակել և յիշեցնել... ու օգտուել այդ գիտակցութիւնից: Մենք չենք կասկածում մի ըրպէ, որ այդ օրը կը յիշւի և Սեպուհ լեւուրը ու Կամախը: Սասուն-Կամախ, ահա մեր նոր կեանքի կարապետները: սրանք են մեզ փրկողները, երախտագէտ լինինք, յիշենք ու դրանց յիշատակը վառ պահենք, աշխատելով միշտ դրանց նահատակների վրէժը առնել, բազմացնելով մարտիչների թիւը: Եւ այդ մեզ կը յաջողի: Մենք դրա համար դրաւական ունինք, որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, հենց առաջի անգամը, նա ամենամեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ այդ օրը տօնուած է բացի այն տեղերից, որ մենք յիշատակել ենք ՊՁ 12-ի մէջ և՛ Տաճկահայաստանում, ուստի հայերում, Բօլքարիսյում և այն գլխաւոր տեղերում, ուր հայեր կան. տօնել է և Ամերիկայում, միայն տարբեր-տարբեր ժամանակամիջոցներում...

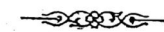
ԼՈՒՐԵՐ ՇԱՏԱՆԻՑ

Յունիս ամսի մէջ, Անգղիական հիւպատոսը պաղտի ելաւ հարաւակողմի գաւառները, իւր աչքով տեսնելու պատմած թշուառութիւնները և ժողովրդի խեղճ կեանքը: Այցելեց Ալթամարի կաթողիկոսին, և անկէ անցաւ Շատախ և Նորդուզ: Շատ դժուարութիւններ քաշած էր Շատախի գիւղեր պտտած ատեն, քանի մը տեղ ձիով միասին վար գլորւած էր լեռնէն: Նորդուզի մէջ կը հանդիպի աւագակապետ Շաքիրին,

որ կելնէ հիւպատոսի քէֆը հարցնելու իր արբանեակներով: Հիւպատոսի ճամբան կը կտրէ և կըսկսի սպառնական հարցումներ, բարեբաղդաբար զապթիաներ կը լինին հիւպատոսի հետը և կը հասկացնեն Շաքիրին, որ նա հայ է:

Շատ տխուր տպաւորութիւն թողած էր հիւպատոսի վրայ այդ լեռնային երկիրը, քանի մը տեղ լացած էր ժողովրդի թշուառ վիճակին վրայ, և երկու տոպրակ կորնկանի (խոտ) հաց բերած էր հետ: «Լսածներես շատ աւելի սոսկալին տեսայ աչքովս». խօսած է ինքը: Նա ալ համոզւած է, որ վաղ թէ անագան Շատախն ալ Սասունի վիճակը պիտի ունենայ, եթէ զօրաւոր միջոցներ ձեռք չառնին:

— Ժողովրդի միամիտ դասակարգը բաւական ուրախացած է՝ բանտարկեալներու ազատութիւնը տեսնելով. նա չգիտէ ինչն էր թագնւած կան այդ ըրպէական ուրախութեան մէջ: Տաճիկ կառավարութիւնը սովորած է այդ միջոցով խափել միամիտ ժողովրդին և... Եւրոպային տան և եօթ տարիներէ վեր: Իւր «հայրական ողորմածութիւն» շատ անգամ սփռած է մեր վրայ հարէմի պետը, չարութիւններու ծնողը, ու ամեն անգամ նոր նոր թշուառութեանց հեղեղները զմեզ իրենց մէջ կը լրծ են: Սպասենք այս անգամ ալ, բայց քիչ մը արթուն աչքով: Այսչափ խափեւիչ ալ բաւական համարենք:

- ՆԻՆՐԱՏՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ՅՈՒՅԱԿԸ
- Հայ Յեղ. Կեդրոն. սնդուկի մէջ ստացւեցան.
- Կալկաթայէն Ռոստոմ Շաւարշէն 460 Փր., Աղթօղէ մը 30 օսմ. ոսկի, Բաղդատեանէն 50 օսմ. ոսկի, Պօա 50 օսմ. ոսկի, Վեհանձն 100 օսմ. ոսկի:
- Արշակաւան քաղ. Կեդր. Կօմիտէի սնդուկի մէջ ըստացւեցան.
- Պիծակ խ. 82 դահեկան, Կաւիճ 256 դհ., Մեղրիկ 20 դհ. ևս 75 դհ., Թնդանօթ 120 դհ., Ազատական 95 դհ., Բազուկ 50 դհ., Արտագին 80 դհ. ևս 40 դհ., Ամբատեան խ. 30 դհ., Ամբ 30 դհ., Սասուն 85 դհ., Ջուլֆա 5 դհ., Հրահայտ 55 դհ., Գ. Կ. 20 դհ., Մամիկոնեան 40 դհ., Բաֆֆի 80 դհ., Անդղ խ. 80 դհ., Ջրահ խ. 20 դհ. Ջարեհ 15 դհ., Օտար մը 20 դհ., Մենտոր 20 դհ., Շուշան 20 դհ., Մասիս 40 դհ., Լուսնթագ 20 դհ., Օր. Հայրենասէր 20 դհ., Ա Գ. 20 դհ., Գրգօ 20 դհ., Հրազէն 170 դհ., Սիսակ 119 դհ., (նախկին 12 թւի մէջ սխալմամբ 45 էր):
- Շվ. Ժ. ք. Ա. 10 Փր., Թ. 15 Փր.:

Մեր կօմիտէների, ճանօթների և ընդհանրապէս մեզ դիմողների առանձին ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում նոր հասցէի վրայ:

Դաշնակցութեան անձամօթներից խնդրում է թղթակցութեան եւ ներատուութեան համար դիմել:

Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse).

L. Boole, 15, Augustus, Bd. Hammersmith, W. London.

Վիեննա, Դաշնակցութեան ազատ տպարան